

Mavzu: So`z yasalishi haqida ma`lumot

REJA:

- 1. Soʻz yasalishi haqida umumiy ma'lumot.
- 2. Hozirgi soʻz yasalishi va tarixiy soʻz yasalishi.
- 3. Soʻz yasalishi strukturasi.

Mavzuga oid tayanch atama va iboralar:

Tub soʻz, yasama soʻz, soʻz yasalishi, hozirgi soʻz yasalishi, tarixiy soʻz yasalishi, yasovchi asos, yasovchi affiks, yasalma.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1. Talabalar so'z yasalishi o'zbek tilining alohida bir bo'limi ekanligini, uning ham tilning boshqa bo'limlari kabi o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalari mavjud ekanligini bilib oladilar.
- 2. Talabalar yasalmaning yuzaga kelishida ishtirok etuvchi komponentlar ya'ni, yasovchi asos va yasovchi affiks yoki yasovchi asos va yasovchi asos bo'lishi kerak ekanligini bilib oladilar.

Soʻz yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri boʻlib, u yangi maʼnoli soʻz yasalishi, soʻz yasash usullari, soʻz yasalishiga aloqador boʻlgan hodisalarni oʻrganadi.

«Soʻz yasalishi» atamasi ikki xil hodisaga nisbatan qoʻllanadi:

1) tilshunoslikning soʻz yasalishi bilan bogʻliq hodisalarni tekshiruvchi boʻlimini;

2) umuman soʻz yasalishi, soʻz hosil qilinishini bildiradi.

Soʻz yasash qanday usul bilan boʻlsa-da, yangi soʻz hosil qilish demakdir: ish+**chi** - **ishchi**, hozir + javob - **hozirjavob**, besh yil + lik - **besh yillik** kabi.

.

Nutqda so'zlar tub yoki yasama shaklda qo'llanadi.

Yasovchi affikslarga yoki yasovchi qismlarga ega bo'lmagan so'z tub so'z deyiladi: **inson, xalq, millat, suv, non, havo, yaxshi, ziyrak, xursand, besh, o'n, yigirma, biz, hamma, ba'zi, bormoq, kelmoq, o'qimoq, sekin, birga, hozir va h.k.**

So'z yasalishi bo'limida so'zlarning yasalishi uchun asos bo'ladigan ikki

komponent o'rganiladi:

- 1) yasovchi asos + yasovchi qo'shimcha -yasalma;
- 2) yasovchi asos + yasovchi asos - yasalma.

Bu erda yasovchi asos so'zning o'zagi ba'zan negizi ham bo'lishi mumkin. Masalan, guldon so'zida **gul** yasovchi asos + **-don** yasovchi affiks hisoblanadi. **Xontaxta** so'zida esa **xon** yasovchi asos + **taxta** yasovchi asos hisoblanadi.

Tilda mavjud usullar bilan yangi hosil qilingan soʻz **yasama soʻz** deb yuritiladi. Masalan, **tinchlik, bogʻbon, gulzor, jonlan, birlash, koʻkar, sezgir, zavqli** soʻzlari oʻzakka yasovchi affikslar (**-lik, -bon, -zor, -lan, -lash, -ar, -gir, -li**) qoʻshish usuli bilan yasalgan boʻlsa, **Dilorom, Durbek, Oqtepa, bilakuzuk, sohibjamol, sofdil, erksevar** soʻzlari soʻzlarni yoki soʻz shakllarini qoʻshish, biriktirish usuli bilan hosil qilingan.

Tub soʻz - tarkibida yasovchi affikslari boʻlmagan soʻzlar tub soʻzlar deyiladi. Tub soʻzlarning tarkibida soʻz oʻzgartiruvchi, shakl hosil qiluvchi qoʻshimchalar boʻlishi mumkin. Masalan, **gulzor** yasama soʻz boʻlsa **gullar, gullarning, gullarimizda, maktabdan, oʻqimoqchiman, bolajon** kabi soʻzlarning tarkibida qoʻshimchalar boʻlsa ham tub soʻzlardir. Chunki bu qoʻshimchalar yasovchi qoʻshimcha emas.

Hozirgi (sinxron) soʻz yasallshida - yasama soʻz yasovchi komponentlarga erkin, jonli tarzda ajraladi va har biri ya'ni yasovchi asos ham, yasovchi affkslar ham oʻzicha ma'no bildiradi.

Masalan, **terim**, **yigʻim**, **oʻrim**, **arrala**, **randala**, **egovla**, **gulla**, **insofsiz**, **odobsiz**, **gulsiz** kabi soʻzlarni yasovchi asos va yasovchi affikslarga erkin ajrata olamiz.

Hozirgi soʻz yasallshida kamida 2 ta yasovchi qism qatnashadi. Bulardan hech boʻlmaganda bittasi mustaqil ma'noli boʻladi. Yasama soʻzni yuzaga keltiruvchi bu qismlar yasovchilar, ularning oʻzaro birikishidan hosil boʻlgan qism esa yasalma (yasama soʻz) deyiladi.

Tarixiy (diaxron) yasallshda yasama soʻzning ma'nosi va shu ma'noning ifodalanish usulini yasovchi asos, yasovchi qoʻshimcha yoki yasovchi asos va yasovchi asos deya komponentlarga ajrata olmaymiz. Soʻzning aslida yasama ekanligi tarixiy kuzatishlar orqali aniqlanadi.

- Masalan, **ko'rpacha**: **ko'rpa** so'zi yotganda ustga yopiladigan, ichiga paxta yoki boshqa narsa solib tayyorlanadigan narsani, **-cha** affiksi esa kichraytirish ma'nosini bildiradi. Lekin **ko'rpacha** so'zi «kichik ko'rpa» degan ma'noni emas, balki ichiga paxta solib tayyorlangan, o'tirish joyiga to'shaladigan narsani bildiradi. Demak, **ko'rpacha** so'zining ma'nosini uning **ko'rpa** va **-cha** qismlari ma'nosi bilan asoslab bo'lmaydi. Shuning uchun ham **ko'rpacha** so'zining yasalishi tarixiy yasalish hisoblanadi. Bunda hozirgi **ko'rpacha** so'zini **ko'rpa** va **-cha** komponentlarga ajratib emas, balki uning qanday qilib shunday ma'noni ifodalovchi so'zga aylanganligini aniqlash, tekshrishi kerak. Demak, tarixiy (diaxron) so'z yasalishi bir birlikning (ya'ni kichraytirish qo'shimchasining) butun bir so'zning tarkibiga singib ketganligini o'rganadi. Agar so'z tarkibida ikki yasovchi komponent qatnashmasa, garchi bu so'z tarkibida yasovchi affiks yoki mustaqil ma'noli yoki mustaqil ma'noli qism bo'lsada, shuningdek, so'zning ma'nosi bilan so'z yasalishning ma'lum tipi o'rtasida aloqadorlik sezilsada, bu so'z yasama bo'la olmaydi.

- Masalan, **qattiq**, **yumshoq**, **silliq** soʻzlariga eʼtibor bering. Bulardan **yumshoq** soʻzi **yumsha** feʼliga **-q** affiksining qoʻshilishidan hosil boʻlganini sezish qiyin emas (**-q** affiksining taʼsirida feʼl oxiridagi **a** tovushi **o** tovushiga oʻtgan.) shuningdek, **yumshoq** soʻzi bildirgan maʼnoni **yumsha** va **-q** yasovchi maʼnosi bilan asoslash mumkin: **-q** affiksi predmetning feʼl anglatgan harakat natijasi sifatidagi belgisini bildiradi: **yigʻiq**, **qisiq**, **yopiq**, **yirtiq** kabi.
- **Qattiq** soʻzi ham aslida xuddi **yumshoq** soʻzi tipida yasalgan. Buni yumshoq soʻzi bildirgan maʼnoning yumshash harakati bilan bogʻliqligi, qattiq soʻzi bildirgan maʼnoning qotish harakati bilan bogʻliqligidan va ikkalasida bir affiksning mavjudligidan sezib olish mumkin. Lekin yuz bergan fonetik oʻzgarish qattiq soʻzining qot feʼli bilan bogʻlanishini juda xiralashtirib, sezilmas darajaga kelitirib qoʻygan. Shuning uchun bu soʻzni qismlarga ajratib boʻlmaydi.
- **Silliq** soʻzi ham shu tipda yasalgan. Lekin yasamalilik bu soʻzda deyarli yoʻq. Chunki hozirgi oʻzbek tilida «sathini ravon qilish» maʼnosidagi sili yoki sil feʼli yoʻq.

- Ba'zi soʻzlarda affiksial qism borligi sezilib turadi, hatto uni boshqa affiks bilan almashtirish ham mumkin. Bu hol mazkur soʻzning aslida yasama boʻlganini juda aniq koʻrsatadi: **tirik, tiril**. Lekin bularda ham mustaqil maʼnoli qism (yasovchi asos) boʻlmaganidan ularni yasama soʻz deb boʻlmaydi.
- Xullas, u yoki bu soʻzning tarkibida soʻz yasovchi affiks boʻlsa, hatto bu affiks bir necha soʻz tarkibida uchrasa ham, lekin soʻz tarkibida mustaqil maʼnoli komponent (yasovchi asos) qatnashmasa, bunday soʻzlarni yasama soʻz deb boʻlmaydi. Ularning yasamaligi yo tarixiy nuqtai nazardan yoki boshqa til nuqtai nazaridan boʻladi. Masalan, **gʻovla, emakla, oʻdagʻayla, tarashla** soʻzlaridagi -la affiksining feʼl yasovchi affiksligi aniq (**ishla, gulla, randala**). Demak, bu soʻzlar tarixan yasama feʼl. **Mashinist, egoist; maishiy, moddiy, siyosiy** soʻzlaridagi -ist, -iy ham soʻz yasovchi affiks. Lekin bularda ham mustaqil maʼnoli komponent (yasovchi asos) mavjud emas, shuning uchun yasovchi qismlarga boʻlinmaydi. Demak, yasama soʻz emas. Bularning yasama soʻz ekani qaysi tildan oʻzlashgan boʻlsa, oʻsha til nuqtai nazaridagina boʻlishi mumkin.

- Ba'zi soʻzlar tarkibida mustaqil ma'noli qism va yasovchi affiks borligi sezilib tursa-da, bu soʻzning ma'nosini uning qismlari ma'nosi bilan izohlab boʻlmaydi: **bezor, oqliq, sholcha, qishloq** kabilar. Bunday soʻzlarni ham hozirgi soʻz yasalishi nuqtai nazaridan yasama soʻz deb boʻlmaydi.
- Demak, ma'lum bir soʻzning tarkibida mustaqil ma'noli qism ham yasovchi affiks ham borligi sezilib tursa-da, lekin bu soʻzning ma'nosini ajralishi mumkindek koʻringan qismlari ma'nosi bilan asoslab boʻlmasa, bunday soʻz hozirgi soʻz yasalishiga kirmaydi. Bunday soʻzlar yasovchi qismlarga boʻlinmaydi (bularda yasovchi asos + yasovchi affiks yoki yasovchi asos + yasovchi asos holati boʻlmaydi), ularda soddalashish yuz bergan.

- **Qizg`in** so'zi ham soddalashishga uchragan, hozirgi o'zbek tilida **qizi, chiri, achi, sovi, isi, chuchi** kabi so'zlarning oxiridagi - **i** elementining aslida yasovchi affiks bo'lgani sezilib turibdi. Lekin hozirgi o'zbek tilida shu so'zlar bildirgan ma'no bilan bog'lanadigan **qiz, chir, ach, sov, is, chuch** so'zlari yo'q. Shuning uchun **qizi, chiri, achi, sovi, isi, chuchi** so'zlari hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan tub so'z hisoblanadi. Bu fe'llarga **-k (-q, -g`)** affiksining qo'shilidan (temirni qizig`ida bos), **chirik, achchiq, sovuq, issiq, chuchuk** kabi so'zlar (sifatlar) yasalgan. **Qizg`in, chirkin** so'zlarining **chirik, qiziq** («qizigan, issiq» ma'nosida) negizlariga **-in** affiksi qo'shilishidan yasalganini sezish qiyin emas. Lekin hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan bu so'zlar **qiziq + in, chirik + in** kabi qismlarga ajralmaydi. Bu tipda yasalgan so'zlardagi **-k (-q, -g`)** va **-in** affikslari birikib bir affiks holiga kelgan. Qiyoslang: **horg in, so'lg`in** kabi. Lekin **qizg`in, chirkin** so'zlari **qiz + g`in, chir + kin** kabi qismlarga bo'inmaydi. (Bu so'zlar **chiri + kin, qizi + g`in** tarzida yasaladi, o'zakka yasovchi affiks qo'shilganda **i** tushadi, deb asoslashga urinish ham to'g'ri bo'lmaydi. Ko'rinadiki, aslida bir necha morfemadan iborat **chirkin, qizg`in** so'zlari soddalashish natijasida hozirgi o'zbek tilida tub so'z holiga kelgan.

- Soʻzning soʻz yasaliş struktrasi shu soʻzning yasovchi komponentlaridan iborat boʻladi. Soʻz yasaliş tahlilida yasama soʻzning qanday yasovchi komponentlardan tashkil topgani va shu komponentlar asosida yasama soʻz maʼnosining ifodalanish usuli oʻrganiladi. Masalan, **terim** soʻzida **ter** yasovchi asos, **-im** yasovchi affiks; **terimchi** soʻzida **terim** yasovchi asos, **-chi** yasovchi affiks.
- Demak, soʻz yasaliş tahlilida, birinchidan, faqat soʻz yasovchi vositalar oʻrganiladi. Bunda morfologik tahlil tekshiradigan shakl yasovchi vositalar eʼtibordan chetdan qoladi. Ikkinchidan bu tahlilda yasama soʻz tarkibida nechta oʻzak va nechta yasovchi affiks borligi oʻrganilmaydi, balki yasama soʻzni yuzaga keltirgan komponentlar belgilanadi. Masalan, **terimchi** soʻzi morfema tarkibiga koʻra uch qismga boʻlinadi (**ter + im + chi**), shu soʻzning yasovchi komponentlari nuqtai nazaridan u (**terim + chi**) ikkiga boʻlinadi. Chunki, **terimchi** soʻzi **ter** oʻzagidan yasalayotgani yoʻq, balki **terim** va **-chi** yasovchi komponentlari yordamida yasalgan. **Paxtakorlik** soʻzining ham morfema strukturasi bilan soʻz yasaliş strukturasi bir-biridan farq qiladi. Morfema strukturasi: **paxta + kor + lik**, soʻz yasaliş struktrasi: **paxtakor + lik**.

- Yasama soʻzning asosi (soʻz yasaliş asosi) qoʻshma soʻz yoki soʻz birikmsiga teng boʻlishi mumkin: **belbogʻli** (belbogʻ + li), **temir yoʻlchi** (temir yoʻl + chi), **besʰ yillik** (besʰ yil + lik) kabi.
- Koʻrinadiki, soʻzning morfema tahlilda uning tarkibidagi ham morfema (soʻzning maʼno bildiruvchi eng kichik boʻlagi) tekshiriladi va aniqlanadi. Bunday morfemalar soʻzda bir nechta boʻlishi mumkin: **ter + im + chi + lar + imiz + niki + da**. Soʻz yasaliş tahlilida yasama soʻzning yasovchi komponentlari belgilanadi. Bunday komponent ham bir yasama soʻzda ikkitadan oshmaydi (garchi soʻz tarikbida birdan ortiq oʻzak va soʻz yasaydigan birdan ortiq qoʻshimcha boʻlsa ham). Masalan, **bichiq**: **bich**-yasovchi asos, **-iq** yasovchi affiks; **bichiqchi**: **bichiq** -yasovchi asos, **-chi** yasovchi affiks; **unum** -**un**-yasovchi asos, **-um** -yasovchi affiks; **unumdor**: **unum**-yasovchi asos, **-dor** yasovchi qoʻshimcha. **Unumdorlik**: **unumdor**-yasovchi asos, **-lik**-yasovchi affiks va boshqalar.

E`TIBORINGIZ UCHUN RAXMAT